

‘Pour servir de mémoire à la postérité’¹

Herinneringscultuur en overstromingen in het vroegmoderne Namen

ALEXANDER SOETAERT

Tijdschrift voor
waterstaatsgeschiedenis
22 (2013) 2, 45-56

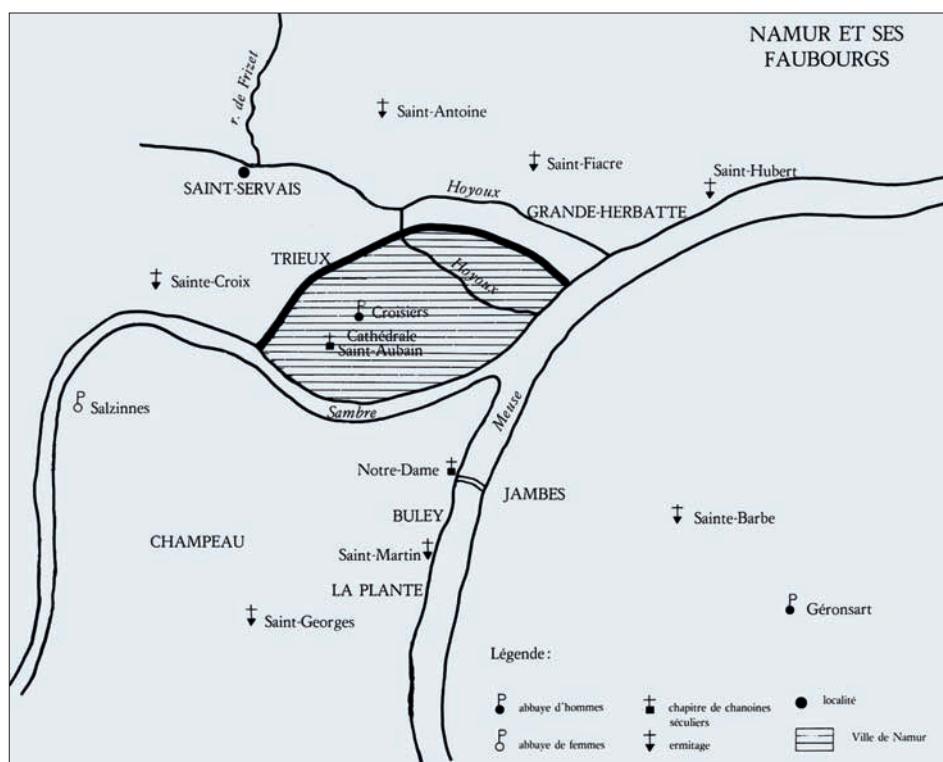
Inleiding

Herinneringspraktijken zijn vandaag een niet meer weg te denken onderzoeksthema. Sommige historici leggen zelfs niet langer meer de nadruk op louter de historische feiten, maar proberen te achterhalen hoe het verleden werd en wordt herinnerd. Sinds enkele jaren hebben de historici die zich buigen over historische natuurrampen ook hun aandacht gevestigd op deze herinneringspraktijken. Het onderzoek hiernaar concentreerde zich tot op heden vooral in het Duitse taalgebied met historici als Michael Kempe, Christian Pfister, Christian Rohr of Franz Mauelshagen, maar breidde zich de laatste jaren wel verder uit over Europa.² In Nederland trachtte Selma Leydesdorff al in 1993 te achterhalen hoe men aan de watersnoodramp van 1953 teruggacht en hoe deze ramp een plaats heeft verworven in het collectieve geheugen.³ Harm Pieters bestudeerde meer recent de herinnering aan enkele achttiende- en negentiende-eeuwse rampen in het Zuiderzeegebied.⁴

De Zuidelijke Nederlanden zijn op dit vlak nog weinig bestudeerd, want er is nog geen specifieke studie over de herinnering aan overstromingen verschenen. Dit artikel vult deze leemte op. In België en Nederland spitste het overstromingsonderzoek zich – door de ligging aan de Noordzee – ook vooral toe op stormvloed. Rivieroverstromingen bleven lange tijd wat onderbelicht. Terwijl Nederlandse historici de laatste decennia wat meer belangstelling gingen tonen voor deze overstromingen, kon dit verschijnsel hun Belgische collega's nauwelijks boeien.⁵ Meteen bleef zo ook de herinnering aan rivieroverstromingen buiten beschouwing. Als casus onderzoek ik hier de Franstalig-Belgische stad Namen. De ligging van de Waalse hoofdstad biedt ten eerste de mogelijkheid om aandacht te schenken aan stedelijke rivieroverstromingen. Een breed spectrum aan bronnen – gaande van ambtelijke stukken over literaire werken tot inscripties – laat daarnaast voor Namen toe de herinneringscultuur rond overstromingen te reconstrueren. Bestond er in het vroegmoderne Namen een herinneringscultuur rond overstromingen? Aan welke overstromingen behielden de inwoners van Namen de sterkste herinneringen? Hoe gaven ze die herinneringen vorm en wie stuurde de overstromingsherinnering aan? Wat is, tot slot, de functie van deze herinneringen? Vooraleer ik de overstromingsherinnering in Namen verder onder de loep neem, wil ik nu eerst even stilstaan bij de algemene overstromingsgeschiedenis van de stad.

Namen: een overstromingsgevoelige site

Namen ligt aan de samenvloeiing van drie rivieren: de Maas, de Samber en de Houyoux (afb. 1). De vraag welke waterloop het belangrijkste was, vormt het onderwerp van historisch debat. Intuïtief zou men natuurlijk de Maas aanwijzen als voornaamste stroom, maar op basis van geografische factoren – Namen strekte zich voor de negentiende eeuw vooral langs de Samber uit – zagen sommige historici Namen eerder als een Samberstad.

Afb. 1. Kaart van Namen en omgeving in de vroegmoderne tijd. Ontleend aan Philippe Jacquet en Françoise Jacquet-Ladrier, 'De Samber. Tweede deel. Van Erquelinnes tot Namen', in: Beatrijs Augustyn e.a. (red.), *Albums de Croÿ. Val-leien van Samber en Leie* (Brussel 1989), 31-46, aldaar 22.

Anderen dichtten de kleine Houyoux een groot belang toe.⁶ Dat de Naamse rivieren een onmisbare rol speelden in de stedelijke economie, staat echter buiten kijf. Tot in de negentiende eeuw bleven ze immers het transportmiddel bij uitstek. De grote graanmolen op de Samber was van cruciaal belang voor de bevoorrading van de stad. Andere molens op de Samber en de Houyoux stonden ten dienste van de bierbrouwerij of de leerlooierij. De ligging aan de samenvloeiing van drie rivieren bracht ook een overstromingsrisico met zich mee. Door aanhoudende regenval, onweer of streng winterweer traden de Maas, de Samber en de Houyoux van tijd tot tijd buiten hun oevers, met als gevolg aanzienlijke schade aan omwallingen, rivierinfrastructuur, kerken of bij particulieren. Handelaars leden verliezen, er heerste tijdelijke werkloosheid en de voedselbevoorrading kwam in het gedrang.

Namen had waarschijnlijk elk jaar met overstromingen te kampen. Een te hoge waterstand speelde de maalterij en de scheepvaart elk jaar opnieuw een aantal maanden parten. Soms bleef het bij een lichte stijging van de waterstand, maar in andere jaren groeiden overstromingen uit tot heuse rampen, zoals bij de watersnood van december 1740. Hoewel het moeilijk blijft over de frequentie van overstromingen precieze uitspraken te doen, omdat het bronnenmateriaal onvolledig is, waren overstromingen in het vroegmoderne Namen een realiteit. De burgers van Namen ontwikkelden dan ook een aantal manieren om de voortdurende dreiging het hoofd te bieden. Men kon natuurlijk aan overstromingspreventie doen. Zo hield men bij de aanleg van straten of kaaïen langs het water rekening met de hoogte van de waterstand en als gevolg daarvan het risico op overstroming. Wanneer de rivieren dichtslibden met afval, verhoogde dat het risico op overstromingen. Daarom werden de Samber en de Houyoux regelmatig gebaggerd, al werd dit vooral gedaan ten dienste van de scheepvaart of de werking van de molens.

Ondanks enkele preventieve maatregelen, bleef het helemaal voorkomen van overstromingen een utopie. Regelmatig zag de stad zich toch geconfronteerd met watersnood. Daarom ontwikkelde Namen strategieën om met overstromingen om te gaan.⁷ Enkele van die strategieën dateerden al uit de middeleeuwen. Wanneer de Grote Sambermolen door hoogwater buiten dienst bleef, week men van oudsher uit naar enkele molens op

de Houyoux. Ook voor de scheepvaart bestonden uitzonderingen op de gangbare regels. Molenaars en schippers konden voor de verliezen door overstromingen bovendien een beroep doen op vergoedingen door de overheid. Bij overstromingen liet het stadsbestuur met bootjes voedsel uitdelen in de ondergelopen stadskwartieren. Omstreeks het midden van de achttiende eeuw ontwikkelde zich naast die traditie ook een crisisbeleid, waarbij de leden van de stadsmagistraat voortdurend in vergadering bijeenzaten om de hulpverlening te coördineren. De rol van de stedelijke overheid beperkte zich naast deze noodhulp in hoofdzaak tot het herstel van de stedelijke infrastructuur. Een grote en rechtstreekse bijdrage tot de preventie van overstromingen mocht van het stadsbestuur niet worden verwacht. Nooit ging de stad over tot grootscheepse infrastructuurwerken en de baggerwerken kwamen voor het overgrote deel ten laste van de oeverbewoners. Het Oostenrijkse bestuur toonde in de achttiende eeuw meer interesse in overstromingspreventie, maar in Namen mengden de provinciale en centrale overheden zich vrijwel uitsluitend bij conflicten of wanneer hun belangen in het gedrang kwamen.⁸ Het bestrijden van overstromingen was dus niet alleen een zaak van enkele overheidsinstanties, maar zeker ook van de Naamse burgers zelf.⁹

De herinnering aan natuurrampen hield nauw verband met de ontwikkeling van deze omgangsstrategieën. Hoe vaker een natuurverschijnsel zich op een bepaalde plek voerde, hoe waarschijnlijker zich *coping strategies* ontwikkelden. Deze strategieën zijn altijd gebaseerd op een zekere verwachting door ervaring. Om zich te beschermen tegen toekomstig natuurgeweld, was het noodzakelijk om de herinnering aan rampspoed uit het verleden levend te houden.¹⁰ De herinnering werd zo een onmisbare schakel in een leerproces en mag in die zin misschien wel worden begrepen als een voorwaarde voor het bestaan van een amfibische cultuur, zoals Harm Pieters al suggereerde.¹¹ Met de amfibische cultuur bedoelt Petra van Dam een geheel aan culturele aanpassingen aan overstromingen, het bestaan van een zekere vaardigheid in het omgaan met water in het dagdagelijkse leven.¹² Waar Petra van Dam zich concentreert op materiële elementen zoals dijkenbouw of transport over water, belicht de herinnering het immateriële aspect van de amfibische cultuur: de mentale omgangsstrategieën bij overstromingen.

Hierna ga ik na op welke manier de vroegmoderne Naamse bevolking zich overstromingen herinnerde en hoe deze herinneringspraktijken bijdroegen tot de vorming van de hierboven kort geschetste strategieën. Eerst zoek ik naar sporen van de overstromingsherinnering in de lokale historiografie en in archiefstukken. In een tweede luik komen vloedmerken – inscripties of opschriften die verwijzen naar een bepaalde overstroming – aan bod. Tot slot bekijk ik hoe ook teksten, gaande van ooggetuigenverslagen tot zelfs specifieke gedichten opgesteld naar aanleiding van een bepaalde watersnood, hebben bijgedragen tot de herinnering.

Een Naamse watercanon

De Berner klimaat historicus Christian Pfister beschreef in een recent artikel hoe natuurrampen deel gaan uitmaken van het collectieve geheugen.¹³ Dat blijkt ook meteen wanneer we een blik werpen op de lokale Naamse historiografie. Het valt op hoe lokale historici telkens dezelfde overstromingen aanhaalden. Altijd weer behandelden ze de watersnoden van 1409, 1571 en 1740. Deze drie jaartallen maken blijkbaar deel uit van het collectieve geheugen. Hoe valt deze ‘watercanon’ te verklaren?¹⁴ Waarom bleven en blijven precies deze jaren in de herinnering hangen?

Een eerste verklaring is natuurlijk dat het in deze jaren om uitzonderlijk zware overstromingen ging, waarbij de hoogste waterstanden ooit werden gemeten. Met uitzondering van enkele minder dicht bewoonde gebieden, liep in 1740 zelfs de hele stad onder. In dat jaar ging het bovendien niet om één overstroming, maar om drie opeenvolgende overstromingen binnen dezelfde maand. Toch is dat niet voldoende. Recent onderzoek

heeft aangetoond hoe enkele achttiende-eeuwse stormen vergeten raakten, zelfs als het om bijzonder zware ging. De zwaarste natuurrampen bleven dus niet als vanzelfsprekend het langst en het best herinnerd.¹⁵ Daarom is de context waarin overstromingen zich afspeelden erg bepalend. De rampen van 1571 en 1740 deden zich voor in een periode van algemene crisis. Rond 1570 bereikte de Kleine IJstijd bijvoorbeeld een eerste dieptepunt, net in een periode van opblaaierende religieuze strijd tussen katholieken en protestanten.¹⁶ De overstroming van 1571 trof Namen dus ten tijde van de Opstand. En ook de ramp van 1740 deed zich voor in een crisissfeer: 1740 was meer dan een overstroming alleen.¹⁷

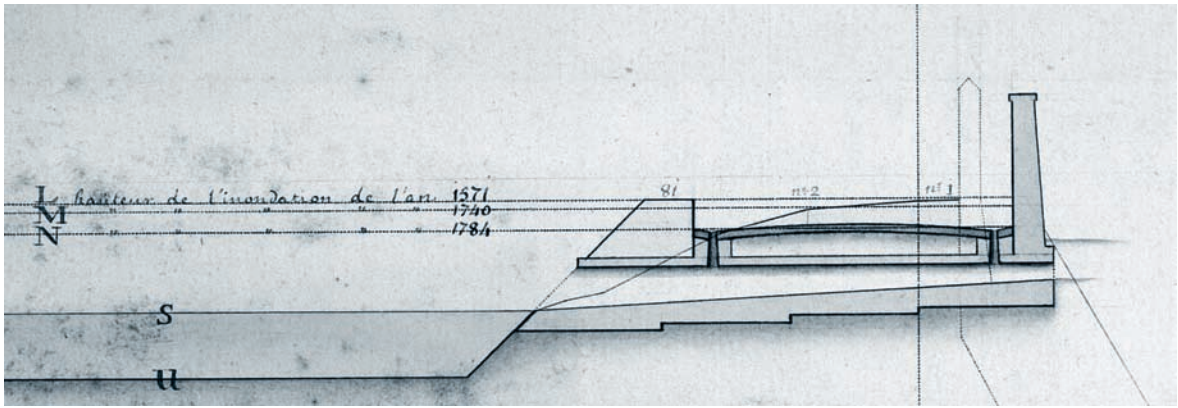
Ten derde speelden de lokale Naamse historici een niet te onderschatten rol in de herinnering van 1409, 1571 en 1740. Zij zorgden ervoor dat de herinnering aan deze overstromingen reikt tot op vandaag. François Joseph Galliot (1735-1789), een jurist die eind jaren 1780 een Naamse geschiedenis samenstelde, schreef amper een halve eeuw na de ramp van 1740 dat van alle overstromingsrampen die Namen ooit hadden getroffen, deze voor altijd in de herinnering zou blijven.¹⁸ De grootste bijdrage kwam zonder meer van Jules Borgnet (1817-1872), die mag worden gezien als de vader van de moderne Naamse geschiedschrijving (afb. 2). In de *Promenades dans la ville de Namur* (1859), zijn magnum opus dat zelfs na meer dan een anderhalve eeuw nog vaak wordt aangehaald, maakte hij de overstroming van 1409 berucht.¹⁹ Wanneer Borgnet overstromingen behandelde, dan wees hij vrijwel altijd naar 1409, 1571 of 1740. Kortom, Jules Borgnet mat de Naamse canon zijn definitieve vorm aan. Zijn invloed werkt tot op vandaag door in de Naamse historiografie.

De herinnering bleef echter geen zaak van geschiedschrijvers alleen. Bij het doorneemen van bronnen uit de zeventiende en achttiende eeuw duiken geregeld sporen op van de Naamse 'canon'. In 1781 herinnerden enkele getuigen zich bijvoorbeeld de ramp van 1740 en beschreven ze de noodhulp die toen was opgezet.²⁰ Wanneer in 1788 aanpassingswerken werden uitgevoerd aan een kaai langs de Samber, duidde men op een bouwplan de overstromingsniveaus van 1571, 1740 en 1784 aan (afb. 3).²¹ Mogelijk bewezen vloedmerken, die in een volgende paragraaf centraal zullen staan, de plantekenaars hier een belangrijke dienst. Toen een Naamse priester bij de ramp van 1740 een aantekening maakte in zijn parochieregister, verwees hij naar de overstroming van 1571.²² En ook de auteur van een verslag over de hulpverlening in 1740 wist dat sinds februari 1571 geen overstromingen waren voorgekomen die de waterstand van 21 december 1740 konden evenaren.²³ In 1740 was de herinnering aan de overstroming van 1571, dan al zo'n 170 jaar terug, blijkbaar nog steeds bijzonder sterk. Voor de inwoners van Namen structureerde de herinnering aan overstromingen dus enigszins de tijd: tot 1740 herinnerde men zich 1571, daarna dacht men terug aan 1740.²⁴ Vloedmerken droegen daar in belangrijke mate toe bij.

Andere archiefstukken bestempelen sommige overstromingen als 'nooit gezien'.²⁵ Het ging in deze gevallen vaak om aanvragen tot schadevergoeding voor gederfde inkomsten of schade door overstromingen vanwege de uitbaters van de molens op de Samber. Ongetwijfeld werd hier een klachtendiscours gehanteerd.²⁶ Maar ook de ooggetuigenverslagen van 1740 hadden het over een 'nooit geziene' ramp: "jamais on ne vit tant d'événemens tragiques."²⁷ Galliot, die waarschijnlijk zelf de overstroming van 1784 meemaakte, schreef dat men het water sinds 1740 nooit hoger had zien wassen.²⁸ Deze uitlatingen waren misschien strikt genomen niet altijd even correct, maar erkenden wel de uitzonderlijke omvang van een ramp. Voor molenaars kon het een doorslaggevend argument zijn bij het

Afb. 2. Jules Borgnet (rechts; 1817-1872) met zijn oudere broer Adolphe Borgnet (links; 1804-1875). Jules Borgnet beïnvloedde in sterke mate de vorming van de Naamse watercanon. Zijn broer verwees in zijn *Légendes namuroises* uit 1837 voor het eerst naar het Latijnse gedicht *Exundatio Sabis et Mose* over de overstroming van 1565. Ontleend aan M.-L. Bouvy Couperly de Saint Georges-Neys, *Les Borgnet, ces mosans. Evolution sociale d'une famille* (Brussel 1997), 109.

Afb. 3. Bouwplan voor de heraanleg van een kaai langs de Samber uit 1788. De letters L, M en N duiden respectievelijk de overstromingsniveaus van 1571, 1740 en 1784 aan. De nieuwe kaai zal op het niveau van de overstroming van 1571 (niveau L) worden opgetrokken. De lijn aangeduid met S geeft de waterstand ten tijde van de opmeting weer. U duidt de bodem van de Samber aan. Bron: Archives de l'Etat à Namur, Collection des cartes et des plans, nr. 89: Rivage du Jeu de Quilles, 1788.

verkrijgen van een schadevergoeding. Andere stadsbewoners troostten zich met het besef dat niemand ooit zo iets had meegemaakt.²⁹

Versteende herinneringen

Ter herinnering aan overstromingen bracht (en brengt) men in vele steden vloedmerken (Engels: flood marks – Duits: Hochwassermarken) aan. Ze duiden een overstromingsniveau aan op stadspoorten, bruggen en andere (publieke) gebouwen nabij een rivier. De oudste bekende vloedmerken in Europa stammen al uit de twaalfde eeuw, maar vooral na 1500 nam hun aantal sterk toe.³⁰ Voor Namen dateren de vroegste bekende merken uit 1571. Dat is waarschijnlijk geen toeval. Christian Rohr stelde ook voor Oostenrijk vast dat een eerste aanduiding er meestal na een zware overstroming kwam. Bij latere overstromingen kon men op die manier vergelijken met deze eerste, grote watersnood.³¹ In de zeventiende en achttiende eeuw kwamen er in Namen in elk geval nog af en toe nieuwe merken bij die herinnerden aan de – telkens vrij zware – overstromingen van 1614, 1643, 1658 of 1740.

Vloedmerken zijn er in vele soorten. De Duitse historicus Mathias Deutsch, die al twintig jaar vloedmerken bestudeert, heeft na een inventarisatie van vele merken een indeling opgesteld die is gebaseerd op de informatie die de aanduidingen bieden.³² In de onderstaande tabel worden de vier door hem onderscheiden categorieën toegelicht. Het overgrote deel van de bekende vroegmoderne vloedmerken in Namen zijn chronogrammen (Groep D bij Deutsch). Een chronogram bestaat meestal uit een in het Latijn gesteld vers waarbij de letters I, U/V, X, L, C, D en M als Romeinse cijfers worden gelezen. Wanneer men de waarde van deze kapitalen optelt, krijgt men het jaar van de overstroming waaraan het chronogram herinnert.³³ In enkele gevallen gaven de Naamse chronogrammen ook de precieze datum van de overstroming mee. In 1778 vond die bijvoorbeeld plaats op *Conversio Pauli*, de dag van de bekering van Paulus (25 januari). Bij sommige chronogrammen duidde een lijn het overstromingspeil aan, terwijl andere waren aangebracht ter hoogte van dat peil. In het laatste geval vermeldde de inscriptie dat 'het water tot hier kwam'. Een chronogram dat herinnerde aan de watersnood van 1614, wees er nog op dat de overstroming Namen onverwacht trof.³⁴

Op enkele uitzonderingen na, waren alle door Galliot beschreven chronogrammen ingemetseld in het klooster van de observanten nabij de samenvloeiing van Samber en Maas. In de negentiende en twintigste eeuw bracht men de meeste vloedmerken aan op de muren van de Vleeshal aan de Samberbrug. De laat achttiende-eeuwse jurist Galliot citeerde, zonder een precieze locatie aan te wijzen, ook nog enkele chronogrammen die na de ramp van 1740 werden gedicht door enkele 'curieux'.³⁵ Mogelijk was het zelfs nooit de bedoeling om deze verzen van creatieve stedelingen in de Naamse muren te beitelen. Een chronogram dat een zekere Fallise na de overstroming van 1726 opstelde en begint met de

woorden *hic venit aqua* ('tot hier kwam het water') had dan waarschijnlijk wel weer dat doel.³⁶

Andere Naamse vloedmerken vielen onder de groepen B en C. Na de overstroming van 1571 werd op de *Porte en Gravère* – één van de Naamse stadspoorten – bijvoorbeeld een herdenkingssteen aangebracht. Een gegraveerde lijn duidde het overstromingsniveau aan en de inscriptie "7 FEB" verwees naar de datum van de overstroming. In de negentiende en twintigste eeuw koos men altijd voor dergelijke meer eenvoudige aanduidingen. De meeste vloedmerken uit die periode geven enkel een indicatie van het waterpeil en de datum of het jaartal van de overstroming. Na de overstroming van 1926 werd een bijzondere plaat gemaakt met daarop zowel de overstromingsniveaus van 1740, 1880 als 1926 (afb. 4). Meer dan waarschijnlijk baseerde men zich hiervoor op oudere vloedmerken die zich op dezelfde plek bevonden. De herdenkingsplaat laat er overigens geen twi-
fel over bestaan dat in 1740 wel degelijk de hoogste waterstand werd gemeten.

Vloedmerken konden zowel door overbewoners als door de overheid worden aangebracht.³⁷ Het hierboven beschreven vloedmerk op de *Porte en Gravère* uit 1571 werd zeker in opdracht van de magistraat geplaatst. In de stadsrekening van dat jaar werd steenkapper Jehan de Lannoy immers vijf pond betaald om de datum van de overstroming en de wapens van de stad en de burgemeester op de steen te graveren.³⁸ Behalve voor 1571 heb ik in de stadsrekeningen geen kosten voor vloedmerken kunnen terugvinden.³⁹ De andere bekende vloedmerken bevonden zich, op een enkele uitzondering na, allemaal op het klooster van de observanten. Het klooster lag, nabij de samenvloeiing van Samber en Maas, in een erg overstromingsgevoelige zone. Mogelijk werden deze chronogrammen op initiatief van de broeders zelf aangebracht.

In Namen zijn alle vloedmerken van vóór de negentiende eeuw verdwenen. De oudste nog bewaarde merken dateren pas uit 1850.⁴⁰ Door de grootschalige afbraakpolitiek die Namen omstreeks het midden van de negentiende eeuw trof, verdwenen ook vele vloedmerken.⁴¹ François Joseph Galliot beschreef in zijn zesdelige stadsgeschiedenis uit de jaren 1788-1791 gelukkig wel enkele nu verdwenen zestiende-, zeventiende- en achttiende-
eeuwse aanduidingen.⁴² Hij nam in de meeste gevallen ook de tekst van de vloedmerken over. Zelfs mochten enkele van deze vroegmoderne merken bewaard zijn gebleven, dan nog zou het door veranderingen aan het rivierbed of in de zone waar de merken zich bevonden, niet mogelijk zijn geweest om het precieze overstromingspeil te bepalen.

Voor hedendaagse historici zijn vloedmerken in eerste instantie tekenen van een herinneringscultuur rond overstromingen.⁴³ Vloedmerken kunnen als plaatsen van herinnering (*lieux de mémoire*) worden beschouwd. Het zijn een soort vergelijkingspunten die toelieten de frequentie en de intensiteit van vroegere overstromingen te vergelijken met een nieuwe overstroming.⁴⁴ Zo kregen vloedmerken ten dele een troostende functie: ofwel gaven ze aan dat ooit een nog hogere waterstand was gemeten, ofwel maakten ze juist duidelijk dat niemand ooit zo'n grote watersnood had gezien.⁴⁵ In Namen was deze vergelijking mogelijk door de verschillende chronogrammen op het klooster van de observanten en later – vanaf de negentiende eeuw – door de aanduidingen op de muren van de Vleeshal. Deze gebouwen fungeerden daarom als plaatsen van herinnering.

Dat vloedmerken werden aangebracht op deze erg zichtbare plaatsen was overigens niet toevallig. Aanduidingen van het overstromingsniveau voedden immers het overstromingsbewustzijn: het zijn "visual expressions of institutional risk memory".⁴⁶ Vloedmerken visualiseren het overstromingsrisico: ze bevorderen een leerproces waaruit omgangsvormen tot ontwikkeling komen. Het was dus noodzakelijk dat de burgers van Namen

Afb. 4. Vloedmerk op de hoek van de Rue Saint-Nicolas en de Rue du Tan voor de jaren 1740, 1926 en 1880. In 1740 werd duidelijk het hoogste overstromingsniveau bereikt. Zeer waarschijnlijk is deze twintigste-eeuwse plaat gemaakt op basis van oudere merken. Bron: www.panoramio.com/photo/53692621.

telkens weer geconfronteerd werden met de vloedmerken. Het verwijderen van deze aanduidingen, betekende vaak het vergeten van overstromingen en de start van een *process of unlearning*.⁴⁷

Vloedmerken verdienen het bewaard te worden als deel van het erfgoed. Het zijn historische bronnen die niet alleen getuigen zijn van overstromingen uit het verleden, maar ook iets vertellen over de herinnering aan overstromingen en de ontwikkeling van een overstromingsbewustzijn. In het spoor van Jules Borgnet, die zijn *Promenades dans la ville de Namur* (1859) opvatte als een pamflet tegen de afbraak van het oude Namen, pleit ik voor het behoud van de nog bestaande vloedmerken in de stad.⁴⁸ Ze duiden op de innige band tussen de stad en haar rivieren. Enerzijds schenken de Maas, de Samber en de Houyoux Namen economische mogelijkheden, maar anderzijds zorgen ze af en toe ook voor ellende. Vloedmerken geven een inkijk in de manier waarop men in Namen met deze situatie omging.

TABEL 1. ONDERVERDELING VLOEDMERKEN NAAR INFORMATIEVE WAARDE

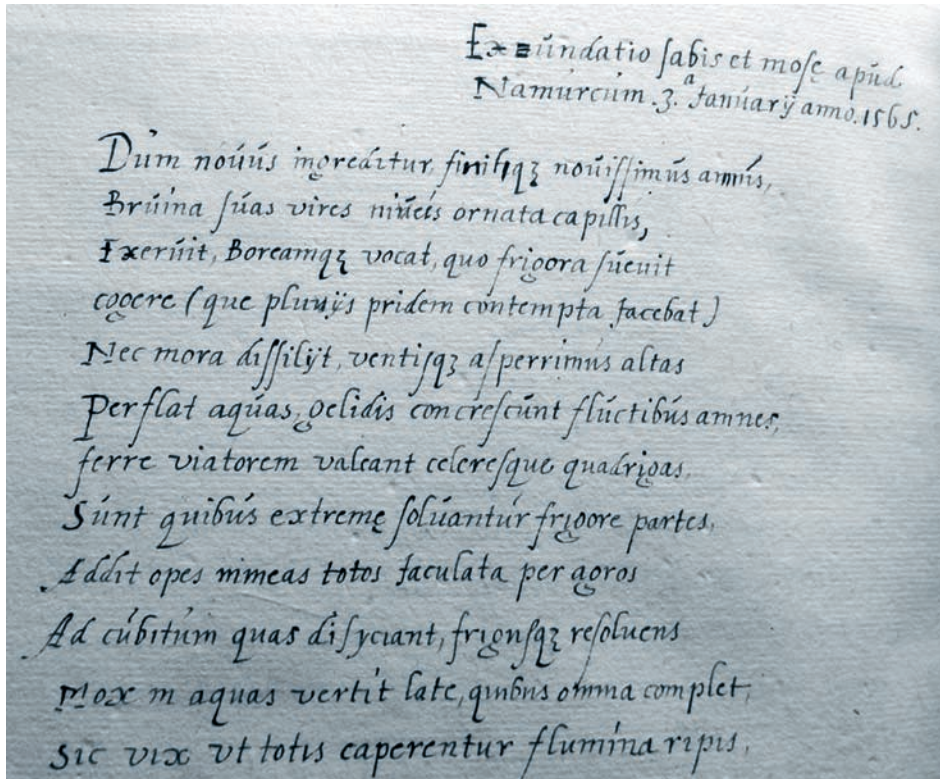
Groep A	Groep B
<ul style="list-style-type: none"> – eenvoudige vloedmerken – gekleurde lijnen, inkervingen, pijlen, kruisen etc. – geen info over datum overstroming 	<ul style="list-style-type: none"> – gekleurde lijnen, inkervingen, pijlen, kruisen of gedenkplaten – met aanduiding jaar overstroming, maar zonder precieze datum
Groep C	Groep D
<ul style="list-style-type: none"> – gekleurde lijnen, inkervingen, pijlen, kruisen en gedenkplaten – met precieze datum overstroming 	<ul style="list-style-type: none"> – uitzonderlijke gevallen – vloedmerken of gedenksteden met uitvoerige beschrijving overstroming – tekst kan in rijmvorm of als chronogram zijn opgesteld – meestal met precieze datum overstroming

Bron: M. Deutsch, K.-H. Pörtge, *Hochwassermarken in Thüringen* (Erfurt 2009), 8, abb. 7.

Teksten van herinnering

Talrijke historische teksten maken melding van overstromingen.⁴⁹ Een Naamse kroniek uit de late zeventiende eeuw haalde bijvoorbeeld kort even de overstroming van 1688 aan.⁵⁰ De overstroming van 1726 zette een zekere Fallise ertoe aan om een overzicht op te stellen van de ondergelopen stadsdelen.⁵¹ In een korte notitie in zijn parochieregister benadrukte een Naamse priester dan weer de omvangrijke schade in de Naamse kerken na de ramp van 1740 en drukte hij de hoop uit dat God betere jaren in het vooruitzicht zou stellen.⁵² Een anonieme schrijver beschreef in een register uit de abdij van Salzinnes (even stroomopwaarts van de stad langs de Samber) hoe tijdens diezelfde overstroming het water de abdij binnenstroomde en schade berokkende aan de molen, de brouwerij en de ovens.⁵³ Deze terloopse aantekeningen hielden vanzelfsprekend de herinnering aan overstromingen vast.

Daarnaast leidden sommige overstromingen ook tot het ontstaan van langere teksten die specifiek naar aanleiding van een bepaalde watersnood werden opgesteld. Meestal werden ze nog tijdens of anders kort na de watersnood geschreven. Edward van Even (1821-1905) kwam twee gedichten op het spoor met het relaas van de Leuvense watersnood van 1573.⁵⁴ Het specifieke genre van de gedenkboeken voor overstromingen is on-

Afb. 5. Begin van het gedicht Exundatio Sabis et Mose in handschrift van Croonendaels kroniek. Bron: Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. 17295-96, fol. 375v.

langs door Harm Pieters onder de aandacht gebracht.⁵⁵ Adrie de Kraker en Frank Gelau-
de bespraken in een andere recente bijdrage een verslag van de overstroming van 1571 te
Gent.⁵⁶ Waarschijnlijk schuilen nog talrijke van deze teksten in archieven, bibliotheken
of publicaties van lokale historici.

Ook voor Namen zijn een aantal van deze overstromingsteksten overgeleverd. De
meeste van deze verslagen, gedichten en notities schreven zich vaak letterlijk in de herin-
neringscultuur in. Twee verslagen van de overstromingsrampen van 1740 noemden zich
in hun titel al *mémoires*: een woord dat eenvoudigweg als 'verslag' kan worden vertaald,
maar ook 'gedenkschrift' kan betekenen. Enkele verslaggevers gaven duidelijk aan dat
ze schreven voor latere generaties. Iemand besloot zijn tekst met de woorden *Scribuntur*
haec in generatione altera, afkomstig uit Psalm 102.⁵⁷ Een andere verslaggever beschreef in
1740 gedetailleerd welke delen van de stad waren ondergelopen, naar eigen zeggen om
de herinnering voor het nageslacht levendig te houden.⁵⁸ Een veel ouder Latijns gedicht,
dat na een overstroming in 1565 werd opgesteld, eindigde met de woorden *monumenta*
relinquat (afb. 5).⁵⁹ De versregels waren met andere woorden bedoeld om een 'gedenkte-
ken' na te laten.

Helaas is van bijna alle bekende Naamse teksten de auteur anoniem gebleven: het is
niet duidelijk wie ze heeft opgesteld en waarom dat is gebeurd. Hun negentiende- en
twintigste-eeuwse uitgevers verzuimden bovendien hun precieze vindplaats te vermelden.
Dat bemoeilijkt de speurtocht naar de herkomst van deze teksten. De vraag welke
personen of instanties een bijdrage hebben geleverd tot de vorming van een tekstuele
herinneringscultuur blijft daarom moeilijk te beantwoorden. De meeste teksten bieden hier
wel aanknopingspunten. Daarom worden hier toch enkele mogelijkheden geformuleerd.

Hippolyte Guillery gaf in zijn studie over de Maas uit 1843 een verslag uit over het
rampjaar 1740, dat eindigde met de grote watersnood van december. Guillery ontving
het manuscript van een zekere Deschamps, die werkte bij het Naamse provinciebestuur.
Mogelijk vond die laatste het verslag in het archief van de provincie. Dat de verslaggever
niet naliet de Oostenrijkse regering te bejubelen, wiens voorbeeld de Naamse magistraat
volgens hem goed had gevolgd, wijst toch in die richting. Het is mogelijk dat het verslag

geschreven werd door iemand uit de bestuurskringen van het oude graafschap Namen, toen een provincie van de Oostenrijkse Nederlanden. Dat zou ook verklaren hoe de tekst eerst terechtkwam bij het departementsbestuur van Samber en Maas (dat vanaf 1795 in de plaats van het graafschap kwam) en vervolgens opdook in het archief van de Belgische provincie Namen.

Een tweede verslag, dat zich vooral toelagde op de hulpverlening in 1740, werd in 1925 gepubliceerd door Ferdinand Courtoy. Hij deelde enkel mee dat hij het verslag vond in het Naamse rijksarchief, waarvan hij later de leiding zou overnemen. Op basis van de inhoud van het verslag is het ook hier mogelijk een vrij zekere hypothese over het ontstaansmilieu van deze tekst op te bouwen. De schrijver bleek immers goed op de hoogte te zijn van de beslissingen die de magistraat tijdens de rampdagen van december 1740 nam. Hij verdedigde bovendien het dure, maar noodzakelijke stedelijke beleid. Uitgever Courtoy zag hierin terecht een rechtvaardiging van het crisisbeleid van het stadsbestuur.⁶⁰ Aan het einde van de tekst suggereert de schrijver bovendien dat hij in opdracht van de stadsmagistraat werkte.⁶¹

Sommigen hielden het echter niet op een nauwgezette, droge beschrijving van een overstroming, maar lieten zich van hun poëtische kant zien. De overstroming van 1740 werd bijvoorbeeld bezongen in een lied. Onder het pseudoniem Jérôme Pimpurniaux publiceerde Adolphe Borgnet (1804-1875), de oudere broer van Jules en hoogleraar geschiedenis in Luik, in 1837 een deel van de tekst.⁶² Net als Guillery en Courtoy liet ook hij geen sporen na van het oorspronkelijke document, waardoor over de herkomst van het lied niets bekend is. De vragen of dit lied het werk was van één man, dan wel ook echt gezongen werd door de stadsbevolking, blijven onbeantwoord. In het laatste geval leverde deze merkwaardige tekst zeker een bijdrage tot de verwerking van en de herinnering aan de gebeurtenissen van december 1740. Het lied op rijm bezong de overstroming, de hulpverlening, de rol van de magistraat en de overstromingsschade. Het gedicht vatte de toch ernstige toestand daarbij opvallend humoristisch op. Zo werd verteld hoe de vissen door de overstroming hun 'rijk' konden uitbreiden en overal in de stad rondzwommen. Één van de vissen betaalde daarvoor echter een hoge prijs toen hij werd gevangen door een kind.⁶³ Mogelijk probeerde de auteur de ellende zo enigszins te relativiseren.

Achterin het Brusselse handschrift van de Naamse kroniek van Paul de Croonendael (na 1540-1621) bevindt zich, tot slot, het Latijnse gedicht *Exundatio Sabis et Mose*.⁶⁴ Het gedicht, gewijd aan de overstroming van 1565, telt 47 verzen die zijn gesteld in de dactylische hexameter, een klassieke versvoet. Adolphe Borgnet citeerde wel ongeveer de helft van de tekst in zijn *Légendes namuroises* (1837) en zijn broer Jules verwees ernaar in zijn *Promenades*, maar verder wacht het gedicht nog steeds op een volledige editie.⁶⁵ Beide broers meenden dat het gedicht betrekking had op het jaar 1505, terwijl in het handschrift uit de Koninklijke Bibliotheek wel degelijk staat geschreven dat het om de overstroming van 1565 gaat. De bekende gegevens over de zachte winter van 1504-1505 stemmen bovendien niet overeen met de ijzige weersgesteldheid die het gedicht beschrijft.⁶⁶ Het blijft niettemin vreemd dat deze overstroming in geen enkele andere bron wordt vermeld.

Jules Borgnet schreef het gedicht toe aan Gabriel Goffart, dit Plumecocq (1534-1579). Plumecocq, licentiaat in de rechten aan de Leuvense universiteit, trad verschillende malen op als schepen in Namen en schopte het in zijn laatste levensjaren nog tot lid van de Raad van Namen.⁶⁷ De Naamse bestuurder was ook de auteur van een anders Latijns gedicht over het graafschap Namen, dat in het handschrift net aan de *Exundatio Sabis et Mose* voorafgaat.⁶⁸ Omdat beide gedichten door dezelfde hand en in eenzelfde stijl werden geschreven, was volgens Borgnet ook het overstromingsgedicht het werk van Plumecocq.⁶⁹ Hij levert daarmee op zijn minst een plausibele hypothese, maar of hij het bij het rechte eind had, valt moeilijk te zeggen. De uiteindelijke vraag blijft hoe deze twee Latijnse gedichten in het handschrift, dat verder alleen de kroniek van Croonendael bevat, zijn terechtgekomen. Een onderzoek naar de samenstelling van deze band zou hier enige verheldering kunnen brengen.

De twijfels over de datering en het auteurschap van de *Exundatio* doen echter niets af aan de kleurrijke beschrijving van de overstroming van 1565. Het gedicht begint met het verhaal over de barre winter van 1564-1565. Het vroom toen zo hard dat men zelfs met een vierspan over de rivieren kon. Begin januari zette echter de dooi in en begon het te regenen. Het ijs kon niet snel genoeg smelten en hoopte zich op tegen de brug, waardoor het regenwater geen uitweg meer vond. De stad liep vervolgens onder. Net zoals de auteurs van enkele andere herinneringsteksten, meende de dichter dat men zo'n hoge watervloed nog nooit had gezien. Hij overdreef waarschijnlijk wel toen hij ook schreef dat het water even hoog steeg als de omringende heuvels. Deze summiere beschrijving doet eigenlijk weinig recht aan de dichter, die telkens nieuwe Latijnse woorden opdiste om de winterkou, de kracht van het water en de ravage te illustreren.

De zonet besproken teksten zijn heel verscheiden, zowel in genre, herkomst als in functie. Er zijn vooreerst enkele ooggetuigenverslagen, waarvan de meeste, zeker niet toevallig, uit 1740 dateren. Het verslag over de hulpverlening in 1740 diende bijvoorbeeld een duidelijk administratief doel. Het lijkt erop dat de heren van de magistraat hun beleid wilden verdedigen. Andere teksten waren meer dan louter administratieve stukken. Sommige creatieve stedelingen zetten zich na een overstroming aan hun schrijftafel om enkele verzen te dichten. Op rijm gezette liederen of gedichten vormden zo een tweede categorie teksten. De meeste schrijvers stelden zich een duidelijk doel: ze wilden hun eigen ervaring met overstromingen doorgeven aan het nageslacht. Hun teksten namen op die manier niet alleen een plaats in binnen de herinneringscultuur rond overstromingen, maar bevorderden ook een zeker risicobewustzijn.

Besluit

De vele voorbeelden die hiervoor aan bod zijn gekomen bewijzen het bestaan van een herinneringscultuur rond overstromingen. Niet alle Naamse overstromingen kenden echter een even krachtige herinnering: vooral de watersnoden van 1409, 1571 en 1740 bleven in het collectieve geheugen gegrift. Hoewel archiefbronnen soms al wijzen op de kiemen van deze Naamse watercanon, mag de bijdrage van lokale historici hier niet onderschat worden. De bewaarde bronnen laten toe een goed beeld te vormen van de 'producten' van de Naamse herinneringscultuur. Door middel van vloedmerken, ooggetuigenverslagen of gedichten hielden de stedelingen de herinnering aan watersnood uit het verleden levendig. De Naamse herinneringscultuur verschilt op dit vlak weinig van die op andere plekken in Europa en mag zeker niet als een uitzondering worden beschouwd.⁷⁰ Wie de herinnering aan overstromingen in Namen aanstuurde of stimuleerde blijft vaak onduidelijk. In sommige gevallen kan met enige zekerheid worden gewezen naar de kringen rond het stadsbestuur, maar meestal blijft het gissen naar de auteur van een verslag of gedicht of de opdrachtgever voor het plaatsen van een vloedmerk.

De functie van de herinnering aan overstromingen in het vroegmoderne Namen is een stuk duidelijker. Meteen na een overstroming lieten vloedmerken en sommige teksten toe om de ernst van de watersnood in te schatten door met eerdere overstromingen te vergelijken. De herinnering hielp zo om de nieuwe overstroming een plaats te geven en was daarom een omgangsstrategie op zich. Door overstromingen uit het verleden te blijven herinneren, werd bovendien het risicobewustzijn gevoed. Chronogrammen wezen de voorbijganger steeds weer op rampen uit het verleden en de auteurs van overstromingsteksten schreven naar eigen zeggen vaak voor het nageslacht. De herinneringscultuur was daarom meer dan zomaar een omgangsstrategie: ze was ook cruciaal voor de vorming en het voortbestaan van deze strategieën. Samengevat hielpen – naast de uitbouw van noodhulp, de preventie van overstromingen of het voorzien van noodregelingen – ook de herinneringen de inwoners van Namen om te gaan met de onvermijdelijke realiteit van overstromingen.

Noten

- 1 “Ter herinnering voor het nageslacht”. *Mémoire des devoirs et précautions que messieurs les mayeur et les eschevins de la ville de Namur ont prises aux tems des inondations arrivées les 11, 19 et 23 décembre 1740*, in: F. Courtoy (ed.), ‘La crue de 1740 à Namur. L’aide aux inondés d’après un mémoire inédit du temps’, *Le Gueutteur wallon* 2 (1925), 277. Dit artikel is gebaseerd op een deel van mijn masterproef waarmee ik in juni 2013 onder begeleiding van dr. Bram Vannieuwenhuyze afstudeerde aan de KU Leuven. Ik dank Bram Vannieuwenhuyze, Andrea Bardyn en de referenten van het Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis (TtW) voor hun suggesties bij eerdere versies van deze tekst.
- 2 Zie M. Kempe, “Mind the next flood!” *Memories of natural disasters in Northern Germany from the sixteenth century to the present*, *The Medieval History Journal* 10 (2007), 327-354; F. Maelshagen, ‘Disaster and political culture in Germany since 1500’, in: C. Mauch en C. Pfister (red.), *Natural disasters, cultural responses. Case studies toward a global environmental history* (Lanham 2009), 41-75; C. Pfister, “‘The monster swallows you.’ Disaster memory and risk culture in western Europe”, *Rachel Carson Centre Perspectives* 2 (2012), 2-23 en C. Rohr, *Extreme Naturereignisse im Ostalpenraum. Naturerfahrung im Spätmittelalter und am Beginn der Neuzeit* (Umwelthistorische Forschungen; 4) (Keulen, Weimar, Wenen 2007), 61. Een voorbeeld van die geografische uitbreiding is: C. Pfister e.a., ‘The meteorological framework and the cultural memory of three severe winterstorms in early eighteenth century Europe’, *Climatic Change* 101 (2010), 281-310.
- 3 S. Leydesdorff, *Het water en de herinnering: de Zeeuwse watersnoodramp 1953-1993* (Amsterdam 1993).
- 4 H. Pieters, ‘Herinneringscultuur van overstromingsrampen in 1775, 1776 en 1825 in het Zuiderzeegebied’, *TtW* 21 (2012), 48-57.
- 5 Zie voor Nederland het overzichtswerk: G. van de Ven, A. Driessen en J. Wasser, *Niets is bestendig ...: de geschiedenis van de rivieroverstromingen in Nederland* (Utrecht 1995). Een recente uitzondering voor België is: A. de Kraker en F. Gelaude, ‘Wateroverlast in Gent in 1571’, in: T. Soens en C. Deligne (red.), *Jaarboek voor ecologische geschiedenis* 2010. *Steden en water* (Gent 2012), 53-71.
- 6 Het debat wordt kritisch geanalyseerd in: A. Soetaert en B. Vannieuwenhuyze, ‘Middeleeuws Namen aan Samber en/of Maas. Beeldvorming en vooringenomenheid in stadstopografisch onderzoek’, *Stadsgeschiedenis* 8 (2013), 1-18.
- 7 In het Engels spreekt men over *coping mechanisms* of *coping strategies*. Voor een goed en recent overzicht van de historiografie hier rond: P. van Dam, ‘Denken over natuurrampen, overstromingen en de amfibische cultuur’, *TtW* 21 (2012), 1-10.
- 8 Zie over de inspanningen van de Oostenrijkse regering inzake waterstaat P. Lenders, ‘Jointe voor Waterstaat – Corps en School voor Waterbouwkunde’, in: E. Aerts e.a. (red.), *De centrale overheidsinstellingen in de Habsburgse Nederlanden 1482-1795* (Brussel 1994), 782-792.
- 9 Voor de volledige context en analyse van de Naamse overstromingen verwijs ik naar A. Soetaert, *Namen loopt onder. Een onderzoek naar stedelijke overstromingen in de nieuwe tijd*, masterproef, KU Leuven, 2013.
- 10 Maelshagen, ‘Disaster and political culture’, 44-45. Zie over het verband tussen de frequentie van overstromingen en het risicobewustzijn: A. de Kraker, ‘Two floods compared:

- perception of and response to the 1682 and 1715 flooding disasters in the Low Countries’, in: K. en N. Pfeifer (red.), *Forces of nature and cultural responses* (Dordrecht 2013), 185-202, aldaar 189-190.
- 11 Pieters, ‘Herinneringscultuur’, 57.
 - 12 Van Dam, ‘Denken over natuurrampen’, 1.
 - 13 Pfister, ‘The monster swallows you’, 3-4.
 - 14 Ik ontleen het begrip aan de Nederlandse watercanon (<http://watercanon.nederlandleefmetwater.nl/>), maar kies hier voor een minder brede invulling.
 - 15 Zie Pfister e.a., ‘The meteorological framework’. Men onderzoekt stormen in het Noordzeegebied (1703), in Centraal-Europa (1739) en Portugal (1739) idem, ‘The monster swallows you’, 12.
 - 16 Rohr, *Extreme Naturereignisse*, 61.
 - 17 E. Le Roy Ladurie, *Histoire humaine et comparée du climat*. 3 dln. (Parijs 2006-2009), I, 573-612 besteedt een volledig hoofdstuk aan deze crisis.
 - 18 F.J. Galliot, *Histoire générale, ecclésiastique et civile de la ville et province de Namur*. 6 dln. (Luik 1788-1791), V, 136. Voor meer info over Galliot: T. Verschaffel, *De hoed en de hond. Geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden, 1715-1794* (Hilversum 1998), 54.
 - 19 J. Borgnet, *Promenades dans la ville de Namur* (Namen 1859), inz. 150 en 167-170.
 - 20 Archives de l’État à Namur (AËN), Conseil provincial de Namur (CN), *Informations judiciaires*, nr. 789.
 - 21 Plan van de Rivage du Jeu de Quilles, AËN, *Collection des cartes et des plans (C&P)*, nr. 89. Over het plan, zie: C. Ledent, ‘Aménagement d’un nouveau rivage et mémoire des inondations. Un plan namurois de 1788’, *Cahiers de Sambre & Meuse* 89 (2013), 167-171. Ik dank Carole Ledent om me attent te maken op het bestaan van deze kaart.
 - 22 Transcriptie bij F. Ladrier, ‘Les anciens registres paroissiaux de la ville de Namur déposés aux Archives de l’État’, *Archives et bibliothèques de Belgique* 41 (1970), 66, noot 14.
 - 23 *Mémoire des devoirs*, 277.
 - 24 Zie hierover Kempe, ‘Mind the next flood!’, 334 en De Kraker, ‘Two floods compared’, 185. Een gelijkaardig voorbeeld komt uit Toulouse waar eerst de overstroming van 1727, maar na een nieuwe grote ramp in 1772 die laatste overstroming werd herinnerd, zie: J.-L. Laffont, ‘La ville et la catastrophe au siècle des Lumières. Toulouse face aux inondations de la Garonne’, in: A. Blanchard, H. Michel, E. Pelaguer (red.), *Météorologie et catastrophes naturelles dans la France méridionale à l’époque moderne* (Montpellier 1993), 129-158, aldaar 147.
 - 25 Enkele voorbeelden: “une chose extraordinaire et que de memoire l’on a veu arriver” (AËN, CN, *Correspondance du procureur général* (CPG), nr. 3334, 1-3-1659), “débordement de la riviere qui de memoire d’homme vivants n’a ete pareil” (AËN, CN, CPG, nr. 3377, 23-5-1726).
 - 26 Vergelijk met De Kraker, ‘Two floods compared’, 190-191.
 - 27 Geciteerd bij J. Pimpurniaux [= A. Borgnet], *Légendes namuroises* (Namen, 1837), 87. Ik vermeld hier slechts één van de vele voorbeelden die men in deze verslagen aantreft.
 - 28 Galliot, *Histoire générale*, V, 257.
 - 29 Rohr, ‘Measuring the frequency and intensity of floods of the Traun River (Upper Austria), 1441-1574’, *Hydrological Sciences Journal* 51 (2006), 834-847, aldaar 835 en idem, *Extreme Naturereignisse*, 354.
 - 30 M. Deutsch en K.-H. Pörtge, *Hochwassermar-*

- ken in Thüringen (Erfurt 2009), 8.
- 31 Rohr, ‘Measuring the frequency’, 835.
 - 32 Deutsch en Pörtge, *Hochwassermarken*, 8-9.
 - 33 R. Brázdil e.a., ‘European floods during the winter of 1783/1784: scenarios of an extreme event during the ‘Little Ice Age’, *Theoretical and Applied Climatology* 100 (2010), 163-189, aldaar 167, geven volgende definitie: “Chronogrammes (...) were frequently written in Latin or German verse or prose to commemorate events. In a chronogramme, specific letters are interpreted as a roman numeral (in capital letters or in bold) and indicate the year of an event”.
 - 34 Het chronogram bevestigt de kronieken, die melden dat het water in één nacht sterk steeg (E. Vanderlinden, *Chronique des événements météorologiques en Belgique jusqu’en 1834* (Académie Royale de Belgique. Classe des sciences. Mémoires. Collection in-4°. série; 6, 1) (Brussel 1924), 146).
 - 35 Galliot, *Histoire générale*, V, 139.
 - 36 Uitgegeven in A. Lacour (ed.), in: *Annales de la Société archéologique de Namur* (verder: ASAN), 20 (1893) 266.
 - 37 Deutsch en Pörtge, *Hochwassermarken*, 10.
 - 38 Stadsrekening Namen 1571, AËN, *Ville de Namur*, IIe section, nr. 1000, fol. 63r. Op fol. 62v. werden enkele metselaars betaald voor het in metselen van de steen.
 - 39 Dat de rekeningen niet expliciet verwijzen naar vloedmerken hoeft evenwel niet meteen te betekenen dat het stadsbestuur niet (mee)betaalde. Eventueel kunnen de kosten verborgen gaan onder andere, meer algemeen omschreven uitgavenposten.
 - 40 Zie voor de merken uit 1850, 1880 en 1926: D. François, ‘Témoins des inondations à Namur’, *Amis de la Citadelle de Namur* 15 (1995), 80-81.
 - 41 Jules Borgnet, *Promenades*, 390-391, reageerde nog heftig wanneer hij sprak van ‘verminking’ (système de mutilation), maar zonder succes.
 - 42 Galliot, *Histoire générale*, dl. V.
 - 43 Rohr, *Extreme Naturereignisse*, 91.
 - 44 Pfister, ‘The monster swallows you’, 8.
 - 45 Rohr, ‘Measuring the frequency’, 835.
 - 46 Pfister, ‘The monster swallows you’, 8. Zie hierover ook: De Kraker, ‘Two floods compared’, 190.
 - 47 Zie over dit leerproces en de rol van vloedmerken daarin: Deutsch en Pörtge, *Hochwassermarken*, 8, 11, en Pfister, ‘The monster swallows you’, 15-16.
 - 48 Borgnet, *Promenades*, inz. 1.
 - 49 Deze vermeldingen werden (ondermeer) verzameld door M.K.E. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland (Sociaal geografische studies; 10, 13 en 14)*, 3 dln. (Assen 1971-1977) en J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*. 7 dln. (Franeker 1995-).
 - 50 *Remarques touchant la ville de Namur*, 123.
 - 51 *Mélanges*, 266. Fallise voegde aan dit overzicht nog een chronogram toe.
 - 52 Geciteerd bij Ladrier, ‘Les anciens registres’, 66, noot 14.
 - 53 *Remarque sur les temps à venir*, 17-18.
 - 54 E. Van Even, ‘Overstroming te Leuven, in 1573’, *Maerlant: tijdschrift voor lezende huisgezinnen* 1 (1853), 80-82, aldaar 82.
 - 55 Pieters, ‘Herinneringscultuur’.
 - 56 De Kraker en Gelaude, ‘Wateroverlast in Gent’, 54 en 70-71.
 - 57 Vers 19 (Nieuwe Bijbelvertaling): “Laat dit voor het nageslacht worden opgeschreven.” *Mémoire des événements funestes*, 310.
 - 58 *Mémoire des devoirs*, 277.
 - 59 Vrij vertaald: “mogen [deze gebeurtenis-

sen] een gedenkteken nalaten". Exundatio Sabis et Mose apud Namurcum 3^a januarij anno 1565, Koninklijke Bibliotheek van België (KBB), ms. 17295-96, fol. 375v-376r, hier: fol. 376r.

60 F. Courtoy, 'La crue de 1740 à Namur. L'aide aux inondés d'après un mémoire inédit du temps', *Le Guetteur wallon* 2 (1925), 275-279, aldaar 275.

61 "Ainsy fait, resolu, exécuté et raporté au Magistrat de Namur" (*Mémoire des devoirs*, 279).

62 Pimpurniaux, *Légendes namuroises*, 84-87.

63 "Mais bien les poissons charmées d'agrandir leur empire / Se dilatent partout sans que rien peut leur nuire, / Usurpant sans bon droit les prés et arbrisseaux, / Pays qui n'appartient qu'aux innocens oiseaux. / Enflés d'un

tel progrès, trouvant l'accès facile, / Jusques dans S' Aubain ils entrent la ville, / Mais l'un de ces poissons y paya chèrement / Un si gran attentat, étant pris d'un enfant" (Pimpurniaux, *Légendes namuroises*, 84).

64 Exundatio Sabis et Mose, KBB, ms. 17295-96, fol. 375v-376r.

65 Pimpurniaux, *Légendes namuroises*, 81, en Borgnet, *Promenades*, 171.

66 A. Deman, 'L'épeautre dans la description du comté de Namur par Gabriel Plumecocq', in: J.-P. Devroey en J.-J. Van Mol (red.), *L'épeautre (Triticum spelta)*. Histoire et ethnologie (Treignes 1989), 129-148, aldaar 139, noot 1. Deman schrijft deze fout waarschijnlijk terecht toe aan Galliot, die op basis van een zestiende-eeuws handschrift een

overstroming in 1505 meldt (zie: Galliot, *Histoire générale*, V, 42).

67 Over Plumecocq, zie: Deman, 'L'épeautre', 129; H. de Radiguès de Chennevière, 'Les échavins de Namur', *ASAN* 25 (1905-1907), 1-470, aldaar 246 en C. Douxchamps-Lefèvre, 'Le conseil de Namur au début des Temps Modernes (XVe-XVIIe siècle)', *ASAN* 53 (1965-1966), 117-168, aldaar 154.

68 *Descriptio comitatus Namurcensis*, KBB, ms. 17295-96, fol. 373r-375r.

69 Borgnet, *Promenades*, 171, noot 1.

70 Vergelijk met Kempe, "Mind the next flood!", 337-350 en Pfister, "The monster swallows you.", 7-10.